

S Z E M L E

A MAGYAR IRODALOMTUDOMÁNY KÉRDÉSEI

Klaniczay Tibor: *Marxizmus és irodalomtudomány*. Bp. 1964.

A cím az irodalomtudomány általános kérdéseiről ígér tanulmányt, a könyvben a szerző a magyar irodalomtudomány sajátos kérdéseiről beszél, egy-egy konkrét jelenséghez fűzve gondolatait. A cím és tartalom közötti ellentmondás azonban semmit sem von le Klaniczay könyvének értékéből, különösen ha arra utalunk, hogy a magyar irodalomtörténet jelenségeiről szólva, a marxizmus és irodalomtudomány szinoptikus kapcsolatából a mai magyar irodalomtörténetírás elvi bírálatának körvonalait bontja ki, s így, latens módon, könyve egy elvi alapvetés lehetőségét is tartalmazza. A tanulmányok azonban annyira konkrét, a magyar irodalomtörténetírásban gyökerező kérdéseket, a magyar irodalom alakulásából eredő jelenségeket tárgyalnak, hogy ezt a könyvet bátran tarthatjuk a mai magyar irodalomtudomány legfőbb kérdései gyűjteményének is.

Klaniczayban szerencsésen párosult az elvi kérdések iránti érdeklődés a gyakorlati, konkrét feladatokat megoldó irodalomtörténeti munkálkodással. Azon kevesek közé tartozik, akik az adott feladatok megoldása közben nyitva tartják szemüket és próbálnak távlatokat keresni munkájuk és szakterületük „miért”-jeinek és „hogyan”-jainak. A régi magyar irodalom specialistája, a Zrínyi-monográfia és a kitűnő Balassi-tanulmány szerzője ebben a könyvében a szaktudós alkati tulajdonságainak változataival érdeklődésének széles területeivel is megismertet: az irodalomtörténeti örökséggel éppen úgy szembenéz,

mint a textológiai eredményekkel; a nacionalizmus, a népiesség irodalmi vetületével vagy a kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet kérdéseivel; ugyanolyan elmélyülten foglalkozik az irodalomtörténeti szintézis elvi problémáival, mint a stílusok bonyolult jelenségével. Közben nemcsak kérdéseket vet fel, de kérdéseket old meg, s olyan problémákat gondol végig, amelyeket vizsgálva kortársai félúton már megálltak, és nem riad vissza az újraértékelés gondolatától sem (pl. Horváth János, Révai József, Lukács György esetében). Mindezek a tulajdonságok arra figyelmeztetnek, hogy Klaniczay Tiborban a legtermékenyebb gondolkodó magyar irodalomtörténészek egyikét kell üdvözlőnünk.

Kötete tanulmányai egymásutánjukkal természetes módon követik az irodalomtörténeti munka fő elvi vonalát: első tanulmánya a polgári örökség és a marxista irodalomtudomány viszonyával foglalkozik a záró írás „A magyar irodalomtudomány a felszabadulás után” címmel tekinti át a magyar irodalomtörténészek munkásságát. Első tanulmánya („Polgári örökség és marxista irodalomtudomány”) a mai magyar irodalomtudomány elevenébe vágva, Horváth János „monumentális életműve” megítélésére vállalkozik, s nemcsak Horváth János tudománytörténeti helyét igyekszik kijelölni, hanem vizsgálódásait egyúttal Révai József és Lukács György működésére is kiterjeszti, arra döbbsenve olvasóit, hogy „a polgári tudomány utolsó nagy képviselője” és a „marxizmus két nagy úttörője” elválaszthatatlanok egymástól — téves nézeteik szoros összefüggései miatt. Klaniczay Horváth János szemléletének középpontját Arany Jánosban jelöli meg, mondván, hogy normája Arany költészetében öltött testet. Révai a „konzervatív Arany-eszmény” helyébe a Petőfi-eszményt állította, ugyanakkor megmaradt „Horváth — igaz, hogy talpra állított, de így is hibás — kategóriáinak bűvkörében”. „A leglényegesebbnek azt tartom — írja Klaniczay —, hogy a meginduló marxista kritika és irodalomtörténetírás, s ezzel együtt az irodalompolitika is a XIX. századi népies-nemzeti költészetben óhajtott a jelen és a jövő számára a költő-eszményt megtalálni. Petőfi forradalmi költészete világító fáklyája a magyar irodalomnak, felette vitatható azonban annak jogossága, hogy Arany helyébe most egy másik, igaz, hogy nagyobb, a haladó történeti tendenciákat híven kifejező, de mégis csak ugyanannak a száz év előtti kornak egy költő óriását tegyük meg a magyar irodalmi fejlődés tetőpontjává, nemcsak az előtte, hanem az utána következő korra vonatkozóan is nor-

mává, eszménnyé, vízvázasztóvá — az értékelés, a viszonyítás kritériumává”. A normatív rendszerek tragédiáját rajzolja meg Klaniczay a Horváth-, Révai-, Lukács-eszmevilág tárgyalásában. De ezen túl a magyar irodalomtörténetírását is, hiszen az ő munkásságuk szabta meg a többiek szemlélődésének irányát is. Amikor a felszabadulás után a „nép” a „realizmus” kategóriáját emelték normává a marxista irodalomszemlélet nevében, akkor a marxizmus egyik leglényegesebb jegyét: a történetiséget tagadták meg. Klaniczay pontosan lát: „A széles körű és rendszeresre törekvő irodalomtörténeti vizsgálatok során minduntalan tapasztalni kellett, hogy Révainak nemzeti-történeti és Lukácsnak esztétikai-irodalomelméleti koncepciói, azok minden szuggesztivitása ellenére is újra meg újra szembekerülnek a történeti tényekkel, a történeti vizsgálatokból megismert törvényszerűségekkkel”.

A történetiség következetesebb alkalmazása Klaniczayt a stílusvizsgálatok során elvitte a modern művészeti irányok árnyalt szemléletéhez is. „A művészeti stílusok helye a marxista kutatásban” című tanulmánya mutatja, hogy Klaniczay termékeny úton jár, s a realizmus normájával való szakításának, a Lukács „örök-realizmus”-elméletével való polemizálásának távlatnyitó szerepe is lehetne. Klaniczay helyesen látja a realizmus történeti jellegét, vagyis azt, hogy a realizmus, akárcsak más stílusok, „történetileg keletkező és elmúló” jellegű, s nem lehet a „valóság-tükrözés” problémájával kiegyenlíteni: „A marxista esztétika egyik alapelvét a történelem egyik nagy stílusának a fogalmával összekeverve, akaratlanul is azt nyilvánították a valóság hiteles művészi tükröződésének, amiben az adott stílus sajátosságai többé vagy kevésbé felismerhetők voltak, — más szavakkal: azt minősítették realistának, ami az adott ízlésnek, mégpedig egy múlt századi, de ma már elavult, konzervatív ízlésnek megfelelt”. Klaniczay fejtegetései világossá teszik, hogy a korszerű stílustörekvések miért oly negatív jelenségek az ilyen szemléletben, miért idegenkedett a „marxista” esztétika egy József Attila, Bartók, Brecht munkásságától is, s miért átkozta ki a művészetekből századunk művészeti eredményeit. Klaniczay periódizációja pl. a korszerű művészeti törekvéseknek már helyet biztosít: „Így az utolsó évezred európai művészetének és irodalmának közös átfogó periódizálását valahogy a következőképpen lehetne elképzelni: középkor (a román és a gót stílussal); reneszánsz; barokk; klasszicizmus (ideológiai síkon a racionalizmussal és a

felvilágosodással); romantika; az érett, virágzó polgári kultúra korszaka (a realizmussal, mint legfontosabb stílusiránnyal, de vele párhuzamosan az impresszionizmussal, szimbolizmussal stb.) és végül az utolsó még ma is tartó nagy korszak: az imperializmus és a proletárforradalmak kora, melynek művészetét és irodalmát a szocializmus problémáinak és eszméinek a központi szerepe, valamint a modern stílus-törekvések érvényesülése jellemzi”.

Ennek szellemében veti fel, hogy a „modern művészet vizsgálatát” ki kell lendíteni arról a „holtpontról, ahová egyes téves esztétikai elméletek juttatták”, majd ezt a kérdést szegezi az olvasónak: „Tisztázandó azonban a kérdés, hogy eredetében, gyökereiben a modern művészi törekvéseknek mi az osztályhelyzete”, azaz a hanyatló polgárság vagy a maga erejére ébredt, a szocialista forradalmak korába lépett munkásosztályok művészet-e, „a hanyatló burzsoázia újjította-e meg a művészetet, vagy pedig a diadalmasan előretörő proletariátus?” Klaniczay szerint a burzsoázia sajátítja ki az „új osztály új művészetének stílusát”. Mind a kérdés, mind a felelet igen termékeny töprengéseket szülhet. Ugyanakkor nem látszik szerencsésnek Klaniczay olyan törekvése, hogy a szocialista realizmus tartalmát „tágítsa”. Ezen a téren még engedményekre kényszerült. A szocialista realizmus problematikáját, bár helyesen vetette fel, megoldani nem tudta. Véleményünk szerint a szocialista realizmus „tartalmának tágítása” már azért sem lehetséges, mert maga a fogalom határozott jelleget kapott, leghelyesebb lenne ma már nem is alkalmazni, s meghagyni annak a korszaknak a jelölésére, amelyben az irodalompolitika a „szocialista realizmust... a múlt századi realizmus szocialista eszmeiséggel telített folytatásának” tartotta, s a törekvéseknek nem ilyen kompromittált nevet kellene keresni.

Gondolatokban leggazdagabb tanulmánya főbb eredményeiről szoltunk csupán, s ezek termékeny továbbvitele, kidolgozása, mindenekelőtt pedig a gyakorlatban való alkalmazása nagy jelentőségű lehetne.

Könyve többi írása elveket, fogalmakat tisztázó jellegű, közöttük a legfontosabb talán a nacionalizmus előzményeivel foglalkozó tanulmánya („A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban”) valamint a kelet-európai irodalmak összehasonlító irodalomtörténete kérdéseivel foglalkozó értekezése. Ennek legfontosabb eredményét így foglalja össze: „Egészen madártávlatból szemlélve... azt mondhatnánk, hogy míg a nyugat-európai irodalmak nagy

megújulása a reneszánsz korában ment végbe a vilá-
giság és a humanizmus égése alatt, addig a kelet-
európaiaké a felvilágosodás és a romantika korában
a nemzeti eszme jegyében". Beszámolók, vitacikkek,
programértekezések egészítik ki a kötet anyagát, s
így együtt, elvi kérdések és gyakorlati feladatok tü-
kéiben mutatják mind a szerző érdeklődésének széles
körét, mind pedig a mai magyar irodalomtudomány
erényeit és gyengeségeit — egészében mai állását,
amelyben az elmúlt húsztíz esztendő ideológiai marad-
ványai küzdenek egy frissebb, hajlékonyabb szemlé-
lettel, melynek Klaniczay Tibor az egyik legjelesebb
képviselője és szószólója. Könyve legfőbb értéke pe-
dig abban rejlik, hogy egy új irodalomtörténeti alap-
vetés elvi rendszerének lehetősége tűnik fel benne: a
művészi örökség egy árnyalt és változatokban gaz-
dagabb szemlélete.

(BI)

SZÓRVÁNYOS KIRÁNDULÁSOK

Szerb Antal: *Szerelem a palackban*. Magvető, Budapest, 1963.

Finom kirándulások a fővontól — mondja Kar-
dos László Szerb Antal novelláiról és regényeiről.

E tizennégy novellát, egy esszét és egy regény-
részletet, két évtized termékét tartalmazó kötet
mennységbeli szerénységével valóban kirándulás-
jellegű kölcsönöz az irodalomtörténész szépirodalmi
munkáinak. A „fővonal” az irodalomtörténetírás: az
adatgyűjtés és értékelés csak ritka és rövid kirándu-
lásokat engedélyezett, így a tudományos rendszere-
zéssel összegyűlt anyag és adathalmaz csak szórvá-
nyos rekreációkban kapott irodalmi formát, de még
így is jelentős szépírói vitalitást sejtet.

Szerb Antal tudományos munkáiban is lefújta a
port az irodalomtörténeti aktacsomókról, művei szel-
lemesen mozgalmassá váltak, néha szinte már az
alaposság rovására is. „Kirándulásaiban” mentesült
ettől a veszélytől, mellőzhette a józan szigorúságot,
és főleg komolyan vehette és komolyan is vette a rég-
múlt eseményeket és alakokat: Arthus király, Lan-
celot lovag, Pico herceg elevenedik meg az író tolla
alatt, „aki felett nyom nélkül múltak el az épeszű
századok”, és aki még lelkesedni tudott a kecses, vá-
ratlan, heroikus hülyeségekért, ami valaha Európa
volt. Mert az író, aki otthonosan mozog a történelem

eszméi és figurái között, a modern korban szemmel láthatóan kissé tanácstalanul botorkál együtt későbbi korszerűbb tárgyú novelláinak szereplőivel és a *Pendragon legenda* hőisével, Bátky Jánossal: fojtogatja a racionális szabályosság, a hideg kegyetlenség ebben a számára egyoldalú és lapos racionalizmusban; az *Utas és holdvilág* hőseként tanácstalanul és reménytelenül keresi a kivezető utat.

A „heroikus hülyeségek” iránti lelkesedés azonban nem meddő nosztalgia a visszahozhatatlanul elmúlt után, csakhogy ő a felnőtt, a XX. század embere szemével is komolyan tudta nézni a gyermekkort, és hiányolta annak valószínűtlenül valóságos színeit. Ily módon azután rövid időre a gyanútlan olvasó szerepében is tetszeleghetett, aki minden kritikai aggály nélkül ugyancsak komolyan veheti a leírt szavakat, az irodalmi hőöket pedig eleven embereknek tekintheti. És végül ő maga is novellákat ír róluk: őszinte komolysággal, de mégiscsak a felnőtt fölényével.

Így lesznek a múltat visszaidéző novellái a naiv olvasó színes képzeletvilágának és a sokoldalúan művelt irodalomtörténész tudományos felkészültségének furcsa keverékei. De a könnyed stílusú író még ezt a furcsaságot is természetessé tudta varázsolni. A misztikus, ríktó színű környezet harmóniáját nem bontja meg a sorok között rejlő ironia, a fonákjára fordított póz, a modern szellemes aforizmák, a tudományos utalások, melyek szinte észrevétlenül korszerű életérzést csempésznek a középkori páncélok mögé, vagy a népmese és a mitológia világába, hogy azután itt is előttünk álljon az álmokat szenvedélyesen kereső ember, aki mindenkor többre becsüli a forrongó bizonytalanságot a szürke hétköznapiok egyforma kiegyensúlyozottságánál, aki álmainak szárnyalásáért feláldozza a valóság számára alacsonyán fekvő szilárd pontját.

A garabonciás diák (Ajándok mátkasága) nyugtalanságtól úzve menekül a polgári megnyugvás elől, Lancelot (Szerelem a palackban) visszaköveteli boldogtalan szerelmét, sőt még a kortárs Tom Meclean (A menthetetlen) is visszautasítja a gondtalan kényelmes életet biztosító évjáradékot. És mindezt a „szent nyugtalanságért”, a bizonytalanságért, amely azonban még hozhat valamit, az álmokért, melyek elérhetetlensége arányosan növekszik a novellák tárgyának időbeli közeledésével, mert megvalósulásukkal szükségszerűen bagatelizálódnak, megszűnnek, kíméletlenül bebizonyítva az álmok beteljesüléséért tett heroikus erőfeszítéseik hiábavalóságát.

Szerb Antal kiábrándult hősei később már a XX. század jelmezét viselik, amely túlságosan szűknek bizonyult, és viselői — akik, ha az emberiséget két részre osztanák, az író szerint mindenképpen azok közé kerülnének, akikben az Istennek nincs sok bizalma: tehát entellektüelek — meglehetősen félszegen mozognak. És érzik azt, amit Tamás (St. Cloud-ban, egy kerti ünnepélyen) groteszk szellemességgel vallott meg: „Általában nem vagyok zemes ember és nem is enyém a világ. Én vagyok az, aki évekig úgy láttam, hogy szegény Osvát Ernőnek szakálla van.” Ők azok, akik az emberiséget a teremtés nagy poéntyilkosának nevezik, és ők azok, akik énjüket a környezethez idomulva, erőszakolt attitűd mögé rejtik, kicsinyes célok eszközévé degradálva még a Nagy Gyermekkort is. „Minden bánatos barátságommal a hegyi-skót kislányhoz csatlakoztam, viharos szubjektivitással bevallottam neki, hogy mennyire imádtam, már mint kis gyermek, a keltákat, a bús ossziáni költeményeket és a félfülű kutyákat, melyek az íreknél a vágy szimbólumai és hogy tudom, hogy a fej gaelul pennek mondatik, amit viszont ő nem tudott.” (St. Cloud-ban, egy kerti ünnepélyen) E szellemes álarc alatt rejlő tragikum éppen a könnyed forma által válik hatványozottan súlyossá. Szerb Antal hősei még így is érthetetlenül, de természetszerűen váltig ragaszkodnak az élethez és a teremtés nagy poéntyilkosságához.

Valójában ebben rejlik a heroizmusuk, melyet az író a szenvedélyes mesélő szertelenségével egyáltalán nem novellaszerű elbeszélésekbe foglalt. A környezetrajz, az atmoszféra túlzott előtérbe helyezése, szinte már a jellemelek kidolgozásának a rovására; eltérés a cselekmény egyenes vonalvezetésétől az érdekes részletek kedvéért — mindez ellenkezik a klasszikus novella szabályaival; de Szerb Antal novellái valahogy mégiscsak arányosak maradnak, és úgy tűnik fel, történetei és mesélő stílusa éppen ilyen formát kíván: lazább keretet, amely teret ad a felduzzasztott részleteknek, de amely elejét veszi a mesélő túlzott csapongásainak. Irodalmi miniatűrei közvetlenségükkel és látszólagos, de szükségszerű szabálytalanságaikkal szabályos, apró remekművekké válnak, habár csekély számuknál fogva korántsem nyújthatnak teljes képet egy írói gyakorlatról.

Ezek a szórványos kirándulások, a „heroikus hülyeségek” ihlette tragikomikus alaptónusú emlékek nagyon emlékeztetnek az éhezve, betegen csavargó szerencsétlen Csokonai Vitéz Mihály törékenyen finom költeményeire.

(GN)

NEM HADTÖRTÉNETI MŰZEUM

John Steinbeck: *Volt egyszer egy háború*. Fordította: Vajda Gábor. Forum Könyvkiadó, 1964.

Steinbecknek azok az írásai, melyeket ebben a kötetben gyűjtött össze, eredetileg haditudósítások voltak, mégis másképp beszélnek a háborúról, a halálról, mint ahogy háborús írásoktól megszoktuk: pátosz nélkül, tiszteletet parancsoló nyugalommal és nyugalmat szuggeráló magabiztossággal. Nem a szenzációt, nem a kalandot, nem az izgalmas eseményeket keresi Steinbeck, a haditudósító. Nem terem ott váratlanul, ahol a döntő csatákat vívják. Könyvében csupán két olyan írást találunk, amelyet visszafojtott lélegzettel olvasunk. Steinbeck, aki megírta a modern nomádok hadjáratát, aki csodálatosan szép regényt írt az egyszerű norvég emberek bátorságáról, ebben a könyvében is az emberi egyszerűséget rajzolta meg. A hadviselés egyszerűségét, a háborús szenvedések egyszerűségét. Azok a gyakorlatok, melyeket a szövetséges katonákkal az olaszországi partraszállás előtt Észak-Afrikában végeztek, felérték a legszörnyűbb csata szenvedéseivel. Steinbeck mégis szenvtelenséggel, az egyszerű szemlélő szavaival írja le ezeket a hadgyakorlatokat.

A háborút természetesen a haditettek döntötték el, Steinbeck azonban azok közé a haditudósítók közé tartozott, akiket a kaszárnyaélet éppannvira érdekelt, mint az első vonalbeli összetűzések. Mert ő nem csupán arra szegezte szemét, ami kivívta és meghozta a győzelmeket, hanem főleg azokra a mozzanatokra, melyekben az ember nyilatkozott meg, tekintet nélkül arra, hány csillag díszlett a zubbonyán. Raporaiainak több mint a fele Angliában kelt. Amíg a szigetországban állomásozó csapatok között tartózkodik, valóiban nem is haditudósításokat ír, csak egy hadiállapotban levő országról tudósít. Van itt egy megrázó írása, a legemberibb az egész kötetben, a Mozielőadás. S ez nem a frontról, nem hőstettekről szól, hanem a hátország háborús életéről, a polgári lakosság szenvedéseiről, s elsősorban humanizmusával indít meg bennünket.

Az igazi hadszintérről akkor ír Steinbeck, amikor Olaszországba kerül. Itt sem az összecsapásokról, nagy csatákról beszél. Kivételt képeznek a partraszállásról és hadihajók harci vállalkozásairól szóló írásai, s ezek visznek bennünket is a tűzvonalba. Itt sem kerekednek felül az érzések, indulatok: megmarad a sohasem hűvös, de kitartóan józan hang.

Talán Steinbeck összes haditudósításaira jellemző, hogy egy harci vállalkozás alkalmával — Ventotene szigetének elfoglalásakor —, nem dördült el egyetlen lövés sem, a szigetet véletlenül sikerült cselrel foglalják el a szövetségesek. Izgalmakban bővelkedik ez az írás, egy hőstettet is elmond benne Steinbeck, de minden úgy történik, mintha nem volna háború, csak hadgyakorlat vagy filmfelvételezés. Minden megy, mint a karikacsapás. A lelegehetlenebb helyzetből is van — szinte hihetetlen — kivezető út. A katonák, akik életüket teszik kockára, nem izgulnak jobban, mint a színészek, akiket csupán az érdekel, sikerült-e a jelenet. A háború természetesen nem állt csupa ilyen könnyű győzelemből, Steinbecket talán a szerencse szolgálta, hogy szárazon megúsza, nem úgy, mint annyi haditudósító, aki otthagya a fogát.

Úgy látszik, őt nem is a hadviselés, a csaták borzalmas lényege, a vérontás — a győzelem ára érdekelte. Ott is, ahol bombák hullottak vagy ahonnan a repülőgépek felszálltak, ott is, ahol hullákat sodort a tenger árja vagy ahol az előrenyomuló katonák kihalt, kiürített kísértet-városokat találtak, csapatszálító hajókon, kantinokban, repülőgépen, mindenütt, ahol megfordult — Steinbecket az ember érdekelte. Az ember, aki azért fogott fegyvert, mert úgy követte az idő. S ha az ember kezében fegyver van, minden megváltozik benne. Valamire el kell készülnie. Valamire állandóan gondolnia kell. Ez persze megváltoztatja lelkiállapotát, s az írónak, aki maga is angyalbőrt visel, s hordozható írógépét a térdére helyezve írja jelentéseit az otthon maradottaknak, az írónak most alkalma nyílik megismerni az ember arcának másik oldalát is; megváltozik-e, ha fegyver van a kezében.

Haditudósítókról lévén szó, az olvasó azt várja, hogy legalább időnként kitör a felszín alól az, amit a könyv szerzője kötelességből írt meg. Steinbeck azonban egész idő alatt megmaradt szépírónak, igényességéről egy pillanatra sem mondott le, ezért nem találunk ezekben az írásaiban semmit abból, amit jobb szó híján, propagandának nevezünk. Mi több, egyes írásait novellaszerűen kikerekíti (Kockák), regényalakokat rajzol meg, életképeket fest, kutatja az érdekességeket, az emberi vonásokat, egy kis bepillantást enged a háború kulisszatitkaiba. S épp azért, mert mindig megmaradt szépírónak, nem csupán jelentéseket akart írni, s nem az események, folyamatok, tények ilyen vagy olyan beállításával akarta olvasóit befolyásolni, hanem akkor is, amikor haditudósítást írt, elsősorban író volt, olyannak őrizte

meg számunkra s mindazok számára, akik olvasni fogják könyvét, a háború képét, amilyennek ő, az író látta. Ezért lehet háborús írásait újra olvasni, ezért nem váltak avataggá, élvezhetetlenné húsz évvel keletkezésük után sem. Remek riportok ezek, megtalálunk bennük mindent, aminek az irodalmi igényű, magasabb szellemi szinten álló riportban lennie kell. Irodalmiságuk konzerválta őket, tartósította, hogy a következő nemzedékek is olvashassák. Azok pedig csakis úgy olvashatják majd, mint meséket, mint valamit, ami egy elképzelhető, de nem való világban történt eseményekről szól. Nekünk pedig, részünk volt azokban az eseményekben, saját életünkről szólnak ezek a mesék, s úgy olvassuk őket, mintha nem is velünk történt volna meg mindaz. Velünk, akik azóta már egy más planétán élünk. De más világba pottyant Steinbeck is: ezt a könyv előszava bizonyítja, melyben azt mondja el az író, amit a haditudósításokban nem írhatott meg a cenzúra miatt. S könyve ezáltal válik egésszé, igazabbá, emberibbé, számunkra elfogadhatóbbá, s kerüli el azt a veszélyt, hogy csupán úgy olvassuk, mintha hadtörténeti múzeumban járnánk.

(TL)